

Dobrzycki, Stanisław

"Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas", Band I: "Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zu den Beziehungen zwischen der deutschen und der russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert", P. N. Berkov, N. A. Figurovskij, V. P. (...)

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 4/3, 557-562

1959

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

miesiące po tym ukazał się w Londynie jej angielski przekład, co znów spowodowało akcję Parlamentu.

Podobnie i Locke pozostawał pod wpływem poglądów socyniańskich, czego dowodzą głównie jego *Listy o tolerancji* oraz m. in. rozdział 18 (*O objawieniu*) podstawowego dzieła *Essay concerning human understanding*. W bibliotece Locke'a znajdował się pełny komplet *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, dzieło Przypkowskiego *De Pace ...*, wydanie *Katechizmu rakowskiego* i wiele innych dzieł socyniańskich.

Również i osobisty przyjaciel Locke'a Izaak Newton posiadał wiele takich samych książek, a McLachlan dowodzi, że teologiczne traktaty Newtona dowodzą jego gruntownej znajomości idei socyniańskich. Zresztą w swych *Listach o Anglikach* Voltaire podkreślał sympatie Newtona do „braci polskich“ jako fakt nie ulegający żadnej wątpliwości. Newton zaś sam pisał, że socynianie „rozumują bardziej geometrycznie od nas“, co w jego ustach oznaczało największą pochwałę.

Warto poświęcić kilka dni interesującej lekturze książki Chmaja, aby się przekonać, że ta pochlebna opinia Newtona była w pełni uzasadniona. I dziś jeszcze, kiedy dawno przebrzmiały echa toczonych wówczas walk religijnych, wiele myśli „braci polskich“ zdumiewa nas swą głębią oraz szerokością horyzontów intelektualnych.

Waldemar Voisé

Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, herausgegeben von der Historischen Abteilung des Instituts für Slawistik und der Arbeitsgruppe für Geschichte der slawischen Völker am Institut für Geschichte. Band I: Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zu den Beziehungen zwischen der deutschen und der russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert. Herausgegeben in Verbindung mit P. N. Berkov, N. A. Figurowskij und V. P. Zubow von E. Winter. Berlin, Akademie-Verlag, 1958, s. VIII + 196.

W roku 1957, w którym przypadła 250 rocznica urodzin Leonarda Eulera, odbyło się kilka sesji naukowych poświęconych temu wielkiemu uczonemu (m.in. w Berlinie w marcu, w Leningradzie w kwietniu i w Bazylei w maju¹). Celem dalszej sesji, zorganizowanej w Berlinie w dniach 25 i 26 maja 1957 r. przez Niemiecką Akademię Nauk i Towarzystwo Przyjaźni Niemiecko-Radzieckiej, był przegląd wyników prac nad historią wymiany niemiecko-rosyjskiej w zakresie nauki, techniki i kultury w XVIII wieku i wytyczenie kierunku dalszych badań w tej dziedzinie. Symbolem tych ścisłych związków naukowych i kulturalnych między Niemcami i Rosją był Euler, chluba i nieoficjalny kie-

¹ Por. sprawozdania w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki“, nr nr 1, 2 i 4 z 1958 r. W ostatnim z tych sprawozdań mylnie podano, że zwłoki Eulera sprowadzone zostały ze Smoleńska do Petersburga, podczas gdy Euler zmarł w Petersburgu i pochowany został w tymże mieście na cmentarzu luterańskim, który nosił nazwę cmentarza „smoleńskiego“.

rownik obu Akademii, berlińskiej i petersburskiej. Odczyty i komunikaty, wygłoszone na sesji, złożyły się na pierwszy tom serii: *Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas*, wydawanej wspólnie przez Instytut Słowistyczny i przez Instytut Historyczny Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie.

W pierwszej rozprawie E. Winter przedstawia kierowniczą rolę Eulera w działalności Akademii petersburskiej na polu krzewienia nauki i postępu technicznego, jego udział — po stronie empirystów — w sporach ideologicznych, które toczyły się w latach 1729–30 w łonie Akademii między zwolennikami filozofii Leibniza i Wolffa a obrońcami empiryzmu Newtona, jego pozycję w Akademii berlińskiej i stosunki z oświeconym despotą Fryderykiem II w czasie 25-letniego pobytu w Berlinie oraz powody, które skłoniły go do powrotu do Petersburga. Autor wyzyskał przy tym niewydaną jeszcze, bogatą korespondencję Eulera z archiwów leningradzkich i berlińskich. Duże zainteresowanie budzi zapowiedź wydania oficjalnej korespondencji Eulera z naczelnymi osobistościami Akademii petersburskiej (głównie z J. D. Schumacherem, dyrektorem kancelarii) z lat 1741—1766 i królem Fryderykiem II. Świetny obraz działalności Eulera w Berlinie dają wydane przez E. Wintera rejestry berlińskiej Akademii z lat 1746—1766.

Autorami dwóch następnych rozpraw są radzieccy uczeni W. P. Zubow i N. A. Figurowski.

Praca Zubowa *Związki między niemiecką i rosyjską nauką o przyrodzie a Euler*, rzuca nowe światło na postać Chrystiana Wolffa. W uczonym tym, uczniu Leibniza, widzi się często tylko konserwatywnego metafizyka, nie dostrzegając jego poglądu na nauki przyrodnicze jako na środek prowadzący do opanowania przyrody przez człowieka. Wolff nie szczędził rad organizatorom Akademii petersburskiej, udzielał jej pomocy przy obsadzaniu stanowisk i żywo interesował się całą działalnością. Odrzucając jego metafizykę, można w jego dziełach znaleźć ogólne zarysy tych poglądów przyrodniczych, które później rozwinęły się w Niemczech i, dzięki pracom Łomonosowa, także i w Rosji.

W namiętnym sporze, który rozpetał się w latach 1728–29 w Akademii dookoła sprawy „sił żywych“, udział wziął jako obrońca idei Leibniza, G. W. Richmann (1711—1753). Uczony ten był, wraz z Łomonosowem, najświetniejszym przedstawicielem kierunku eksperymentalnego w Akademii petersburskiej. Autor omawia obszerniej jego badania nad elektrycznością i liczne kontakty z uczonymi niemieckimi (m.in. z gdańszczaninem H. Kühnem, członkiem-korespondentem Akademii). Richmann zginął rażony piorunem przy wykonywaniu doświadczeń z elektrycznością atmosferyczną. Dla historyka fizyki w Polsce ciekawą może będzie wiadomość, że niektóre doświadczenia Richmanna wykonywał, niezależnie od niego, D. Gralath, członek Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku, późniejszy burmistrz tego miasta².

Omawiając znaczenie Eulera dla rozwoju nauki w Rosji, autor pisze o jego współpracy z petersburskimi eksperymentatorami i technikami (głównie w zakresie optyki), o jego uczniach (Kotielnikow, Sofronow i Rumowski w Berlinie, Gołowin i Fuss w Petersburgu) i o jego niestrudzonej działalności na-

² Por. *Versuche und Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, 2. Tell, Gdańsk 1754, s. 419.

ukowej, której nie przerwała utrata wzroku (z okresu tego pochodzi połowa jego publikacji, których liczba przekracza 800). Wymiana myśli między rosyjskimi matematykami a Eulerem nie ustała zresztą po jego śmierci; wpływy myśli Eulera widoczne są w późniejszych pracach tak świetnych uczonych, jak Łobaczewski, Ostrogradski, Czebyszew i Stiekiłow.

N. A. Figurowski omawia w swej rozprawie stosunki naukowe między niemieckimi i rosyjskimi chemikami w XVIII wieku. Obszerniej przedstawia przyjazne stosunki, które łączyły Łomonosowa z Chr. Wolffem w czasie jego studiów w Niemczech; do utrwalenia autorytetu Łomonosowa i do uznania jego prac naukowych na polu chemii w znacznym stopniu przyczyniło się poparcie, jakiego udzielał mu Euler. Pierwszym profesorem chemii w Akademii petersburskiej był niemiecki uczyony J. G. Lehmann. Najwybitniejszym przedstawicielem nauki rosyjskiej, który przyczynił się do rozwoju chemii w jej okresie „analitycznym“, był Tobiasz Łowic (Lowitz, 1757—1804). Zawdzięczamy mu wiele ważnych odkryć, m.in. zdolności adsorbcyjnej węgla, otrzymanie bezwodnego kwasu octowego, alkoholu i wielu innych substancji, wprowadzenie pojęć „przesycenia“ i „przechłodzenia“, odkrycie izomorfii kryształów i inn. Duże są zasługi Łowica w dziedzinie chemii analitycznej i nieorganicznej; wraz z Scheelem uważać go należy za twórcę chemii organicznej. W roku 1955 ukazało się w Moskwie pod redakcją N. A. Figurowskiego zbiorowe wydanie jego prac w dziedzinie chemii i technologii chemicznej.

P. N. Berkow przedstawia program systematycznych, dokładnych badań nad całym kompleksem zagadnień kulturalnej wymiany niemiecko-rosyjskiej w XVIII wieku. Z zagadnień tych omawia tylko dwa: 1) życie kulturalne niemieckich skupień w Moskwie i w Petersburgu w XVIII wieku, ich szkoły i internaty (w których uczyli się także Rosjanie, m.in. historyk Karamzin), niemieckich wychowawców w rosyjskich domach szlacheckich, niemiecką prasą w Rosji, teatr i życie muzyczne; 2) niemniej ważną rolę rosyjskich studentów, którzy kształcili się na niemieckich uniwersytetach (np. w Halle studiowało, do roku 1730 — 226 Rosjan, nie licząc studentów z krajów bałtyckich). W krótkiej charakterystyce tych dwóch tematów autor wskazuje szereg problemów zupełnie nie zbadanych. Z innych tematów, niedostatecznie zbadanych, autor wymienia np. niemieckich podróżników w Rosji, ich opisy rosyjskiego życia kulturalnego w XVIII wieku, przekłady rosyjskich dzieł naukowych i beletrystycznych na niemiecki i odwrotnie itp.

H. Baumann omawia wpływ niemieckiego orientalisty Hioba Ludolfa (1624—1704), twórcy filologii etiopskiej, na rozwój stosunków niemiecko-rosyjskich w XVIII wieku. Dowodem uznania, jakim Ludolf cieszył się w Rosji, jest fakt, że jego projekt stworzenia lądowego połączenia handlowego Rosji z Chinami, przekazany carowi Aleksemu przez S. Protopopowa, został zrealizowany w roku 1674. Działalność naukowa Ludolfa miała także duże znaczenie dla rozwoju sławistyki i wiedzy o Rosji w Niemczech.

Dwie następne rozprawy poświęcone są osobie polihistora Jana Leonarda Frischa (1666—1743). W pierwszej E. Eichler przedstawia znaczenie, jakie miały dla rozwoju sławistyki w Niemczech jego *Liber Symbolicus Russorum* (przekład na język niemiecki rosyjskiego katechizmu prawosławnego), recenzje rosyjskich książek zamieszczane w *Acta Eruditorum*, przekład *Vestibulum Komenckiego* na język rosyjski w łacińskiej transkrypcji (niestety zaginiony). Głównie

ne jego dzieło *Historia linguae slavonicae* (6 rozpraw z lat 1727—1736, z których ostatnia traktuje o języku polskim) i niemiecko-łaciński słownik, podstawowy dla niemieckich leksykografii, omawiający m. in. rosyjskie zapożyczenia w języku niemieckim i porównujący liczne wyrazy niemieckie z odpowiednimi wyrazami języków słowiańskich, świadczą o żywym zainteresowaniu Frischa dla języka rosyjskiego i stawiają go w rzędzie najpoważniejszych prekursorów nowoczesnego językoznawstwa porównawczego.

Rozprawa W. Bernhagena częściowo uzupełnia poprzednią. Autor omawia w niej przyjazne stosunki, które łączyły Frischa z jego uczniem A. Gołowninem, jego korespondencję z Leibnizem, stanowiącą cenne źródła wiadomości o sprawach rosyjskich (Leibniz uczył się rosyjskiego u Frischa), jego kontakty z uczonymi, którzy utrzymywali z Rosją bliskie stosunki (J. P. T. von Strahlenberg, G. F. Müller, T. S. Bayer).

Arcybiskup Teofan Prokopowicz (1681—1736), wybitny teoretyk i obrońca absolutyzmu, był najbliższym współpracownikiem Piotra I w jego dziele reform kulturalnych. Przeprowadzając analizę jego księgozbioru, H. Tetzner stwierdza, że dzieła autorów niemieckich stanowiły w nim ogromną większość. Najliczniej reprezentowane były dzieła teologiczne (Luter, Melanchton, luterkańscy dogmatyści, szczególnie liczne dzieła pietystów). Liczne były także kompendia prawne i leksykony, komentarze do *Corpus iuris*, traktaty prawa lennego, kościelnego, małżeńskiego. Obok argumentów prawnych, uzasadnieniu monarchii absolutnej miały służyć także argumenty historyczne. Stąd w bibliotece Prokopowicza duża ilość dzieł autorów niemieckich z dziedziny historii, zwłaszcza starożytnej, i historii kościelnej. O zainteresowaniach humanistycznych arcybiskupa świadczą słowniki, gramatyki języków starożytnych i podręczniki retoryki. W jego księgozbiorze nie brakowało także dzieł z dziedziny medycyny, farmacji, chemii, fizyki, matematyki i astronomii (Prokopowicz posiadał lunetę i mikroskop), geografii, zoologii. Analizę swą kończy autor charakterystyką światopoglądu Prokopowicza i jego stosunków z przedstawicielami niemieckiej kultury.

Obok Prokopowicza poważną rolę jako realizator planów reform Piotra Wielkiego odegrał W. N. Tatiszczew (1685—1750). C. Grau omawia w swym komunikacie stosunki Tatiszczewa z Niemcami, członkami Akademii Petersburskiej, jego prace, wspólnie z Eulerem, nad przygotowaniem generalnej mapy Rosji i jego sympatie dla filozofii Chr. Wolffa, ideologa budzącej się niemieckiej burżuazji, najlepiej — jego zdaniem — odpowiadającej rosyjskim stosunkom ekonomicznym.

Przyczynek P. Hoffmanna przynosi interesujące szczegóły o pomocy, jakiej Euler udzielał, w czasie swego berlińskiego pobytu, Akademii Petersburskiej przy powoływaniu nowych członków. Autor wyzyskał przy tym korespondencję Eulera³ z G. F. Müllerem, stałym sekretarzem Akademii, z lat 1754-56, przerwana z powodu wybuchu wojny 7-letniej. Jako doradca Akademii Euler wykazał wielką sumienność i ostrożność w doborze kandydatów, wydając o nich trafny, a nieraz ostry sąd⁴.

³ Z Archiwum Akademii w Leningradzie.

⁴ Tak np., gdy chodziło o d'Alemberta pisał: „Jest to najbrdziej kłótlivy człowiek na świecie ... co właśnie jest powodem tego, że w Paryżu wszyscy go nienawidzą“ (list do Müllera, 24.XII.1754).

P. Kirchner ogłasza nieznaną dotychczas, a znalezioną niedawno w Archiwum Goethego i Schillera w Weimarze, list Jana Albrechta Eulera (1734—1800), najstarszego syna wielkiego matematyka, do weimarskiego wydawcy, księgarza i pisarza—F. J. Bertucha. Jako stały sekretarz Wolnego Towarzystwa Ekonomicznego w Petersburgu, Euler zawiadamia w nim Bertucha o powołaniu go na zagranicznego członka Towarzystwa. Weimarskie archiwum zawiera dużą ilość materiałów, świadczących o żywej wymianie korespondencji z Niemcami, którzy podróżowali po Rosji lub też od kilku pokoleń w niej przebywali.

Jak wykazał E. Winter, punktem wyjścia niemieckiej wiedzy o Rosji w XVIII wieku były uniwersytety Niemiec środkowych, głównie Halle; ze szkicu H. Raaba dowiadujemy się, że i w północno-niemieckich uniwersytetach, mianowicie w Gryfii, żywo interesowano się sprawami rosyjskimi. Tak np. w cyklu wykładów o sprawach europejskich A. Westphala (lata 1722—26) poczesne miejsce zajmowały wiadomości o Rosji współczesnej; w naukowym czasopiśmie „*Neue Kritische Nachrichten*“, wydawanym w Gryfii, ukazywały się w latach czterdziestych od czasu do czasu, a od roku 1765 stałe, publikacje o sprawach rosyjskich.

O ważnej roli, którą odegrał w stosunkach niemiecko-rosyjskich w XVIII wieku uniwersytet w Jenie, pisze O. Feyl. Na uniwersytecie tym kształciło się, w ciągu tego stulecia, około 1000 studentów z Rosji, niemal wszyscy z krajów bałtyckich. Kulminacyjny punkt wymiany kulturalnej między Jeną a Rosją przypadł na koniec stulecia (związki między Societas Physica, założoną w Jenie w roku 1793 przy współudziale Goethego, a petersburskim Wolnym Towarzystwem Ekonomicznym).

W artykule D. Lehmana znajdujemy wiadomości o działalności J. D. Gerstenberga, założyciela niemieckiej firmy wydawnictw muzycznych w Petersburgu w ostatnich latach XVIII stulecia. Najbardziej interesującą pozycją jego dorobku wydawniczego stanowią dwa *Almanachy dla amatorów muzyki* (1795—6), zawierające m. in. liczne informacje o niemieckich kompozytorach, o nowych instrumentach muzycznych oraz teksty rosyjskich pieśni ludowych z nutami (opracowane przez rosyjskich muzyków).

E. Kalla-Hegger przypomina poglądy Eulera na niektóre zagadnienia z teorii muzyki, zawarte w jego działach *Tentamen novae theoriae musicae* i *Lettres à une Princesse d'Allemagne*.

Omawiając w ostatnim przyczynku niemiecko-rosyjskie stosunki w dziedzinie sztuki, H. Weidhaas pisze o artyście-malarzu Jerzym Gsellu (1673—1740), rodaku Eulera i późniejszym jego dwukrotnym teściu, którego Piotr I sprowadził do Petersburga, i gdańskim rzeźbiarzu i architekcie Andrzeju Schlüterze (1664—1714), znanym także z działalności w Warszawie (Schlüter wykonał m. in. tympanon pałacu Krasieńskich i dekorację stiukową pałacu w Wilanowie).

Sesja berlińska, której plonem jest omawiana książka, wykazała, że w Niemieckiej Republice Demokratycznej istnieje już spore grono znawców stosunków niemiecko-słowiańskich, a zwłaszcza niemiecko-rosyjskich w XVIII wieku. Dowiodła także — co zresztą podkreśla w przedmowie prof. E. Winter — że niemiecka nauka nie zwracała dotychczas dostatecznej uwagi na badania nad historią stosunków niemiecko-rosyjskich w dziedzinie nauk przyrodniczych

i techniki. Uzupełnieniem referatów niemieckich na sesji były w tym zakresie odczyty uczonych radzieckich N. A. Figurowskiego i W. P. Zubowa.

Pierwszy tom wyżej wymienionego wydawnictwa Niemieckiej Akademii *Quellen und Studien* stanowi cenne źródło informacji dla badacza stosunków kulturalnych niemiecko-słowiańskich i dobry przykład międzynarodowej współpracy naukowej. Z zainteresowaniem oczekujemy ukazania się drugiego tomu, poświęconego stosunkom braci Załuskich z uczonymi niemieckimi i gdańskimi.

Stanisław Dobrzycki

NA MARGINESIE ROZPRAWY A. GELLI „WAWRZYNIEC SUROWIECKI“

Rozprawa A. Gelli *Wawrzyniec Surowiecki*¹ wzbogaca naszą wiedzę o dziejach nauk społecznych w Polsce. Zrodziła się ona z zamierzonej początkowo mniejszej pracy o ekonomicznych koncepcjach Surowieckiego; widocznie jednak materiał rósł i pęczniał w rękach autora tak, że otrzymaliśmy oto pierwszą pełną próbę oceny dorobku naszego wybitnego historyka, ekonomisty i socjologa z czasów Księstwa Warszawskiego.

Monografie typu recenzowanej rozprawy muszą sprawiać autorowi wiele trudności; w ciągu owych mniej więcej 150 lat dzielących nas od Surowieckiego postęp nauki wiązał się z coraz bardziej zaawansowanym podziałem pracy. Dziś trudno byłoby zapewne znaleźć uczonego o tak szerokim wachlarzu zainteresowań i prac badawczych jak Wawrzyniec Surowiecki. Dlatego też podjęcie tego typu próby analizy jest niewątpliwie zamierzeniem ambitnym i tym cenniejszym, że — sądząc po efekcie — nie przekraczającym możliwości autora². Czytelnik otrzymuje w zasadzie prawdziwy portret Wawrzyńca Surowieckiego jako autora wielu wybitnych, jak na owe czasy, dzieł z zakresu dyscyplin społecznych.

Monografie z dziedziny historii nauki mogą w sposób istotny wzbogacić naszą ogólną wiedzę o prawidłowościach procesu historycznego, jeśli za istotny przedmiot rozważań przyjmują zespół problemów, który można by określić jako „socjologię nauki“.

Dwa pierwsze rozdziały monografii A. Gelli noszą w znacznej mierze charakter informacyjny. Zawierają one — oparte o po raz pierwszy wykorzystaną w literaturze rękopiśmienną autobiografię Surowieckiego — dane dotyczące jego życia, studiów i badań, działalności publicystycznej i rozpraw naukowych, pracy w administracji oświaty, a wreszcie podstawowych elementów jego

¹ Aleksander Gelli: *Wawrzyniec Surowiecki, Monografie z dziejów nauki i techniki t. V*, Wrocław — Warszawa 1958, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wyd. Polskiej Akademii Nauk, s. 193.

² Recenzent musi przyznać, że podążanie w szczegółach za tokiem myśli W. Surowieckiego, a w ślad za tym za wykładem A. Gelli, we wszystkich specjalnych dziedzinach nie jest dlań możliwe. Z tego też względu czuje się on zmuszony do ogólnego tylko scharakteryzowania całości recenzowanej rozprawy oraz bardziej konkretnego ustosunkowania się tylko do tych jej partii, które koncentrują się na zagadnieniach ekonomicznych.